

تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمان پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به مسئله مهدویت

شهرزاد عبدالرحیمان^۱، افسانه صمدی^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان

^۲ هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان

چکیده

آموزش و پرورش نقش بسزایی را در تولید، حفظ و بازنمایی موضوع مهدویت در دانش آموزان ایفا می کند و باعث بهبود شخصیت، نگرش، و نیز آگاهی آنان می شود. همچنین کتب درسی در شناساندن و تقویت مؤلفه مهدویت و زیرمؤلفه های آن در دانش آموزان جایگاه بسیار مهمی دارد. هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه به مؤلفه مهدویت در کتاب هدیه های آسمان پایه ششم ابتدایی است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتواست. جامعه پژوهش، یک جلد کتاب هدیه های آسمان ششم ابتدایی را دربر می گیرد که در سال ۱۳۹۸ چاپ شده است. تعداد صفحات کتاب مذکور با ۷ زیرمؤلفه مورد بررسی قرار گرفتند و فراوانی و درصد نسبی هر یک از زیرمؤلفه ها به دست آمد. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که در این کتب به مسئله مهدویت به صورت مطلوب پرداخته نشده است. همچنین زیرمؤلفه ها از توزیع متوازن و یکسان برخوردار نیستند.

واژه های کلیدی: تحلیل محتوا، کتاب درسی، پایه ششم ابتدایی، مهدویت

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

محتوا یکی از عناصر هر برنامه درسی است. محتوای برنامه درسی شامل دانش‌ها، مهارت‌ها، فرایندها و ارزش‌هاست که دانش‌آموز ضمن آموزش یا در فرایند یاددهی - یادگیری با آن در تعامل قرار می‌گیرد. (نوریان، ۱۳۹۵) محتوای برنامه درسی دربر دارنده دانش‌ها (حقایق، تبیین‌ها، اصول، تعاریف)، مهارت‌ها و فرایندها (خواندن، نوشتن، حساب کردن، تفکر منطقی، تصمیم‌گیری، ایجاد ارتباط) و ارزش‌ها (خوب و بد، درست و نادرست، زشت و زیبا) است. (ملکی، ۱۳۹۵) همچنین می‌توان گفت محتوای برنامه درسی حقایق خاص، عقاید، اصول و مسائلی را دربر می‌گیرد که در یک درس خاص گنجانده شده‌اند.

هر محتوا برای ارائه به دیگران نیازمند ابزار و وسایلی است. یک کتاب، یک روزنامه، سخنان یک فرد، یک فیلم، یک تصویر، یک نقاشی و ... وسایل و ابزاری هستند که اطلاعات و داده‌ها در آن‌ها نگهداری شده و منتقل می‌شوند. این ابزارها و وسایل، رسانه نامیده می‌شوند لذا محتوای برنامه درسی در رسانه‌های آموزشی، سازماندهی شده و ارائه می‌گردد. یکی از پرکاربردترین و مهم‌ترین رسانه‌های آموزشی در نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف جهان، کتاب درسی است. (نوریان، ۱۳۹۵)

یونسکو (۲۰۰۵) در تعریف کتاب درسی بیان می‌کند:

کتاب درسی، وسیله اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی شده، و از متن، تصویر یا متن و تصویر، تشکیل شده است و به طور سنتی، مجموعه چاپی مجلدی است که آسان‌سازی توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند.

کتاب درسی، در نظام آموزشی متمرکز ایران، اهمیت ویژه‌ای دارد، به طوری که اغلب فعالیت‌های آموزشی و پرورشی در چارچوب کتاب درسی و محتوای آن انجام می‌شود. (بارمحمدیان، ۱۳۹۷) با توجه به نقش و اهمیت کتاب‌های درسی، وظیفه انتخاب، تنظیم، تدوین و سازماندهی محتوای کتاب‌های درسی مربوط به برنامه‌ریزان درسی است. (تقی‌پور ظهیر، ۱۳۹۷)

تهیه و تدوین محتوای کتاب‌های درسی باید بر اساس اصول برنامه‌ریزی درسی باشد. در این زمینه تناسب محتوا با نیازها، علایق و تجربیات زندگی دانش‌آموزان مورد توجه بوده، به علاوه برخی ضوابط عملی انتخاب محتوا شامل ارتباط با مسائل روز، توجه به میراث فرهنگی، پایه‌ای برای آموزش مداوم و فرصت مناسب برای فعالیت‌های یادگیری چندگانه نیز باید مورد توجه واقع شود. (مشایخ، ۱۳۸۹)

کتاب‌های درسی، از بهترین مراجعی هستند که مفاهیم و پیام‌های مختلف مثل مفاهیم مربوط به مهدویت را به نسل‌های آینده منتقل می‌کنند. این محتوا می‌تواند در دوره ابتدایی به دلیل شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان تأثیری بیشتری بر جای گذارد. (جعفری هرنندی، ۱۳۸۱) دوره ابتدایی از نظر شکل‌گیری شخصیت، تربیت حواس، تربیت تخیل، شناخت استعدادها و رغبت‌های فردی دانش‌آموزان، پرورش فضایل اخلاقی و معنوی، افزایش تجارب و معلومات عمومی برای بهتر زیستن در جامعه و رشد تفکر علمی، اهمیت ویژه‌ای دارد. (صافی، ۱۳۹۷)

در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران که بر مبنای جهان‌بینی اسلامی استوار است، انسان مطلوب دارای ویژگی‌هایی است که تجلی کامل آن صفات، تنها در وجود مقدس پیامبر اعظم و اهل بیت تبلور یافته است. (رهنما، ۱۳۸۴)

برای دوره ابتدایی، اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی متعددی توسط سیاست‌گذاران آموزشی (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۸۵) مطرح شده که در برخی از این اهداف، توجه به موضوع مهدویت و حوزه‌ها و مؤلفه‌های آن می‌تواند بستر خوبی برای تأمین اهداف مذکور و زمینه‌سازی رشد دانش‌آموزان باشد.

اندیشه مهدویت که در اصل اعتقادی «امامت» ریشه دارد، از مهم‌ترین اصول اعتقادی و از پایه‌های اساسی مذهب شیعه به شمار می‌رود. این باور که در واقع اعتقاد به ظهور فردی از سلالهٔ پیامبر (در آخرالزمان که نجات‌بخش و عدل‌گستر است)، بین تمامی مذاهب اسلامی مشترک است. از سوی دیگر، اندیشه مهدویت در ابعاد گسترده‌ای از موضوعات مهم فردی و اجتماعی اثربخش بوده و به عنوان محوری مهم در مبانی اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی، تربیتی و فرهنگی محسوب شده است. (فقیهی، ۱۳۸۸)

آموزش‌های مهدوی مبتنی بر فلسفهٔ تعلیم و تربیت اسلامی، نقشی مهم را در زمینه‌سازی برای ظهور ایفا می‌کند. آموزه‌های مهدویت و انتظار نیز ظرفیت‌های فراوان تربیتی برای تأسیس فلسفه و نظام آموزش پرورش مهدوی دارد. از این‌رو دولت زمینه‌ساز باید به سیاست‌گذاری در امر تعلیم و تربیت و تدوین نظام آموزش و پرورش بر اساس آموزه‌های مهدویت و انتظار اهتمام ورزد. (فقیهی، ۱۳۸۸)

یکی از عرصه‌های مناسب در زمینه ارائه مفاهیم مربوط به مهدویت و انتظار، کتاب‌های درسی است. نگاهی گذرا به اهداف تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران این حقیقت را آشکار می‌نماید که تربیت انسان آرمانی، بدون بهره‌گیری تام و تمام از مبانی نظری و عملی اسلام و پیروی از پیامبر و امامان معصوم میسر نیست. حال این پرسش مطرح است که در فرایند تعلیم و تربیت رسمی جمهوری اسلامی ایران، وجود مبارک حضرت مهدی چگونه و چقدر در مقام انسان نمونهٔ جهان خلقت، برای الگوسازی به کودکان و نوجوانان معرفی شده است؟ با توجه به نقش و جایگاه کتاب‌های درسی در نظام آموزشی ایران به عنوان محصول برنامهٔ درسی، کتاب‌های درسی دورهٔ ابتدایی از منظر فوق، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بررسی پیشینهٔ پژوهش مشخص شد که دربارهٔ این موضوع پژوهش‌های چندانی انجام نشده است؛ اما به عنوان شاهد به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. نتایج پژوهش فقیهی با عنوان «نقد و بررسی وضعیت آموزشی مهدویت در کتب درسی بینش و معارف اسلامی نظام آموزش و پرورش کشور قبل و بعد از انقلاب»، حاکی از آن است که در کتب تحصیلی دوران بعد از انقلاب به شکل معناداری بیشتر از پیش از انقلاب به مباحث مربوط به مهدویت پرداخته است. در ضمن هرچند در بعد از انقلاب از نظر کمی افزایش داشته‌ایم، اما برای ایجاد و ارتقای نگرش مناسب و کارآمد در دانش‌آموزان، هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های ضروری لازم است.

مرزوقی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس» نشان داد که توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی شده‌ای در حوزهٔ هدف‌گذاری و تدوین محتوا دربارهٔ گسترش تفکر مهدویت وجود ندارد. شفیعی سروستانی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «رویکردهای افراطی و تفریطی در حوزهٔ مهدویت» شاخصه‌های رویکرد مهدوی در دوران پیش از انقلاب و بعد از انقلاب در ایران را کاملاً با یکدیگر متفاوت دانسته است. گودرزی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی رابطهٔ آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی» اثرگذاری آموزه‌های مهدویت مثل معرفت امام عصر و انتظار بر تعلیم و تربیت را نشان داده است. صالحی (۱۳۸۶) در پژوهشی نظام تربیتی مهدویت و رابطهٔ آن با اهداف نظام تربیتی اسلام را بررسی کرده و پس از آن بر اساس آیات و روایات، اهداف نظام تربیتی مهدویت را معرفی نموده است.

کلبعلی (۱۳۸۴) در پژوهشی به بررسی محتوای کتاب‌های دینی، اجتماعی و فارسی مقاطع ابتدایی و راهنمایی دربارهٔ آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی پرداخته است. نتیجهٔ پژوهش، نشان داد ارزش‌های اسلامی در کتاب‌های فارسی و دینی از نظر کمی برابر با اهداف آن دروس است، ولی ارزش‌های ایرانی در حد اهداف دروس مذکور نیست. کتب

اجتماعی به موضوعاتی چون مسائل روز، واقعیت جامعه و ارزش‌های آن توجه کرده، ولی به ارزش‌های اسلامی به‌ویژه اخلاق و احکام اسلامی نپرداخته‌اند.

شعبانی (۱۳۸۳) در تحقیق دیگری به بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان پرداخته است. موسی‌پور (۱۳۸۲) به بررسی تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی ایران پرداخته و بیان کرده که در روند تحولی برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی، اصول سازمان‌دهی بیشتر رعایت شده و استفاده از شیوه ارائه کتبی غلبه یافته است، همچنین آموزش‌های دینی، به پایه‌های پایین‌تر تسری داده شده و مدت آموزش با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است. همچنین ارزشیابی برنامه درسی نقش لازم را ایفا نکرده است؛ بنابراین در مجموع گرچه برنامه‌های آموزش دینی دوره ابتدایی روندی رو به بهبود داشته‌اند، اما با وضع مطلوب فاصله دارند و نیازمند بازنگری و اصلاح هستند. جرویس و توبیین در گزارش تحقیقی خود بیان کرده‌اند که تأکید بر اسلام در تمام کتاب‌های درسی مدارس ایران وجود دارد.

زیرمؤلفه‌های مفهومی مطرح در حوزه مهدویت، به شرح زیر از مقاله هرنندی (۱۳۹۱) اقتباس شده است.

جدول ۱- طبقه‌بندی زیرمؤلفه‌های مؤلفه مهدویت

مصدق	محور
محمد، مهدی، قائم، حجه بن الحسن، گل نرگس، صاحب الزمان، امام زمان، ولی عصر، بقیه الله	اسامی و القاب
هدایت، رهبری، حکومت اسلامی، عزت بخش، نابودکننده شرک، بخشندگی، پرهیزگاری، برقراری عدالت، نجات شیعیان	گفتار، رفتار و سیره
خروج سفیانی، خروج دجال، خروج بمانی، قتل نفس زکیه، بی‌حوصلگی، ترس، نماز جماعت، آرامش، گناه	شرایط و علائم ظهور
امتحان و آزمایش مردم، حفظ جان حضرت، بیعت نکردن با ستمگران، پاسداری از اسلام، امید، ولایت فقیه، صبر، آرزوی دیدار	دلایل غیبت و اثرات آن
دعای فرج، نماز، زیارت عاشورا، اخلاص در عمل، بردباری، کمک به مردم، توجه به پدر و مادر، قرائت قرآن، خدمت به فقیران	فرمایشات و توقعات حضرت از مردم
۳۱۳ نفر اصحاب، سراسر دنیا، بیعت با امام، یاران جوان، وفادار و محکم	یاران حضرت
عدل بر روی زمین، کاهش نیافتن بنیه آن حضرت	ظهور و اتفاقات پس از آن

اهداف پژوهش

هدف اصلی: بررسی میزان توجه به مؤلفه مهدویت در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی
اهداف فرعی: بررسی میزان توجه به زیرمؤلفه‌های مهدویت در کتاب مذکور

فرضیه‌ها

- در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی به مؤلفه مهدویت به طور متوازن توجه شده است.
- این کتاب در راستای تحقق مؤلفه مهدویت و زیرمؤلفه‌های آن می‌باشد.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی و عینی کتاب‌های درسی در زمینه توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت و همچنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده است. واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش نیز فراوانی است. مقوله‌بندی در این تحقیق با روش جعبه‌ای است؛ یعنی طبقات (مقوله‌ها) پیش از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند. (نوریان، ۱۳۹۵)

جامعه‌ی آماری این پژوهش شامل یک جلد کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی در ۱۰۴ صفحه و ۱۷ درس در سال تحصیلی ۹۸-۹۹ است. مقالات و کتب مرتبط با موضوع مهدویت و راهنمای معلم کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی به عنوان منابع اطلاعاتی در نظر گرفته شدند و پس از استخراج زیرمؤلفه‌های مهدویت، کتب مذکور مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند.

یافته‌ها

جدول ۲- توزیع فراوانی و درصد نسبی زیرمؤلفه‌های مهدویت در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی

رتبه	درصد نسبی	فراوانی	زیرمؤلفه‌ها
۲	۱۴/۲۸	۱	اسامی و القاب
۲	۱۴/۲۸	۱	گفتار، رفتار و سیره
۳	۰	۰	شرایط و علائم ظهور
۱	۲۸/۵۸	۲	دلایل غیبت و اثرات آن
۱	۲۸/۵۸	۲	فرمایشات و توقعات حضرت از مردم
۲	۱۴/۲۸	۱	یاران حضرت
۳	۰	۰	ظهور و اتفاقات پس از آن
	۱۰۰	۷	جمع

بر اساس نتایج جدول شماره دو: مجموع فراوانی زیرمؤلفه‌های تحلیل شده درباره میزان توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی ۷ مورد است و به ترتیب عبارتند از: زیرمؤلفه اسامی و القاب با ۱ مورد فراوانی و درصد فراوانی ۱۴/۲۸، زیرمؤلفه دلایل غیبت و اثرات آن با ۲ مورد فراوانی و درصد فراوانی ۲۸/۵۸، زیرمؤلفه فرمایشات و توقعات حضرت از مردم با ۲ مورد فراوانی و درصد فراوانی ۲۸/۵۸، زیرمؤلفه یاران حضرت با ۱ مورد فراوانی و درصد فراوانی ۱۴/۲۸ و سایر زیرمؤلفه‌ها بدون فراوانی و درصد فراوانی صفر.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی فرضیه‌های پژوهش نشان داد که:

در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی به زیرمؤلفه‌های مهدویت به طور مطلوب توجه نشده است. همچنین مؤلفه‌های مذکور از توزیع نرمال برخوردار نیستند. بیشترین توجه به زیرمؤلفه‌های دلایل غیبت و اثرات آن و فرمایشات و توقعات حضرت از مردم (با ۲ مورد) بوده و به زیرمؤلفه ظهور اصلاً توجه نشده است.

با توجه به نتایج تحلیل کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی می‌توان چنین نتیجه گرفت که متاسفانه در حد مطلوب به مسئله مهدویت و زیرموضوع‌های آن، در این کتاب پرداخته نشده است. در حالی که با توجه به اسناد (سند تحول بنیادین، سند برنامه درسی ملی) که صراحتاً امامت (به خصوص موضوع مهدویت) را به عنوان یکی از اهداف مهم بیان کرده است، انتظار می‌رفت که حداقل به مؤلفه مذکور در حد مقبول پرداخته شود تا دانش‌آموزان هر چه بیشتر با مهدویت و زیرموضوع‌های آن آشنا شوند. بنابراین لزوم بازنگری در محتوای کتب درسی فارسی خوانداری دوره دوم ابتدایی بیشتر باید مورد توجه قرار گیرد تا بستری مناسب برای ارتقاء توجه به مسئله مهدویت ایجاد گردد.

پیشنهادهای پژوهش

۱. توجه به مهدویت در محتوای کتب درسی به طور متوازن و یکسان
۲. لحاظ کردن زیرموضوع‌های مغفول مهدویت در کتب هدیه‌های آسمان دوره دوم ابتدایی
۳. برگزاری دوره‌های آموزش ضمن خدمت یا کارگاه‌های آموزشی برای آشنا کردن معلمان با این مسئله مهم
۴. در نظر گرفتن راهکارهای عملی برای اصلاح کتب درسی به خصوص کتب مذکور در زمینه توجه به مسئله مهدویت
۵. ارتباط و هماهنگی میان دستگاه‌های مختلف فرهنگی برای تاثیرگذاری بهتر برنامه‌های درسی
۶. توجه چرایی توجه به مهدویت و ضرورت‌های آن

منابع

۱. تقی پور ظهیر، علی (۱۳۹۷). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، تهران، انتشارات آگاه.
۲. جعفری هرندی، رضا (۱۳۸۱). بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی از نظر وجود مفاهیم هشت سال دفاع مقدس، اصفهان، شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان ۱۳۸۱.
۳. جعفری هرندی، رضا (۱۳۹۱). تحلیل محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت، فصل‌نامه مشرق موعود، سال ششم، شماره ۲۴.
۴. رهنما، اکبر (۱۳۸۴). بررسی ویژگی‌های انسان مطلوب در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، تهران، موسسه پژوهشی برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی.
۵. شعبانی، زهرا (۱۳۸۳). بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان، تهران، مؤسسه پژوهشی برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
۶. شفیعی سروستانی (۱۳۸۷). اسماعیل، رویکردهای افراطی و تفریطی در حوزه مهدویت، ماهنامه موعود، شماره ۹۲.
۷. صافی، احمد (۱۳۹۷). سازمان و اداره امور مدارس، تهران، انتشارات رشد.
۸. صالحی، غلامرضا (۱۳۸۶). مهدویت و اهداف نظام تربیتی اسلام، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، شماره ۳.
۹. فقیهی، علی‌نقی (۱۳۸۸). نقد و بررسی وضعیت آموزشی مهدویت در کتب درسی بینش و معارف اسلامی نظام آموزش و پرورش کشور قبل و بعد از انقلاب اسلامی، قم، مؤسسه مطالعاتی مشاوره اسلامی با همکاری مؤسسه انتظار نور.
۱۰. کلبعلی، ایران‌دخت (۱۳۸۴). محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی، اجتماعی و ادبیات فارسی در رابطه با آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی؛ گزارش پژوهش شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۱۱. گودرزی، مجتبی (۱۳۸۶). بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی، فصل‌نامه مشرق موعود، ش ۲.
۱۲. مرزوقی، رحمت‌الله (۱۳۸۷). سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار، دوفصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره هفتم.
۱۳. مشایخ، فریده (۱۳۸۹). فرایند برنامه‌ریزی آموزشی، تهران، انتشارات مدرسه.
۱۴. ملکی، حسن (۱۳۹۵). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل)، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
۱۵. موسی پور، نعمت‌الله (۱۳۸۲). تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی، مجله دانش، دوره ۱۰، شماره ۳.
۱۶. نوریان، محمد (۱۳۹۵). تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران، تهران، انتشارات گویش نو.
۱۷. وزارت آموزش و پرورش (۱۳۸۵). مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش.
۱۸. یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۷). اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران، انتشارات یادواره کتاب.